

WIESŁAW KOZUB-CIEMBRONIEWICZ, STEFAN BIELAŃSKI,
MAŁGORZATA KIWIOR-FILO (A CURA DI), *IL COMMENTO
DI KONSTANTY GRZYBOWSKI A IL PRINCIPE
DI NICCOLÒ MACHIAVELLI. SAGGI E STUDI*, KSIĘGARNIA
AKADEMICKA, KRAKÓW 2015, SS. 166

Myśli i działalności Niccolò Machiavellego nie sposób rozpatrywać w oderwaniu od szesnastowiecznych stosunków włoskich, z pominięciem pism i traktatów, które tematyce politycznej poświęcili poprzednicy florenckiego Sekretarza. Tak też zrozumieć koncepcję twórcy traktatu o księciu można, jedynie znając dzieje Italii – dzieje niekończących się rywalizacji, wojen między księstwami, rozdaré i stronnicych podziałów prowadzących do tego, że kraj był łatwym terenem inwazji ze stron mocarstw Europy. Motywy, które kierowały Machiavellim, gdy w 1512 roku pisał *Księcia*, były złożone¹, choć niewątpliwie głównym dążeniem było podanie jasnych wskazań postępowania dla władcy, którego celem miałyby być uwolnienie Italii od cudzoziemców i – przede wszystkim – zjednoczenie kraju².

Pozycja wydana pod redakcją Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, Stefana Bielańskiego i Małgorzaty Kiwior-Filo jest poświęcona nie tyle samej twórczości Machiavellego, ile recepcji jego dzieła w Polsce, recepcji postrzeganej na kilku poziomach i w kilku obszarach: politologiczno-historycznym, biograficznym i bibliograficznym. W tomie zebrano dedykowane szkice i studia polskich uczonych i badaczy, przetłumaczone na język włoski, wśród których centralne miejsce zajmuje komentarz do *Il Principe* pióra profesora Konstantego Grzybowskiego (1901–1970), opublikowany w 1969 roku jako *Wstęp* do drugiego wydania polskiego przekładu *Księcia*, autorstwa Wincentego Rzymowskiego³. W ten sposób, jak zapowiada tytuł

¹ Machiavelli od 1498 roku, jako czynny polityk, dyplomata i Sekretarz Obu Kancelarii Republiki Florenckiej, zajmował się polityką wewnętrzną, wojskową oraz sprawami zagranicznymi państwa. Po upadku republiki, w 1512 – kiedy do władzy we Florencji powrócili wygnani z miasta w 1494 roku Medyceusze – uchwałą Signorii z 7 listopada został pozbawiony urzędu i odsunięty od polityki; oskarżony o udział w spisku republikańskim został wtrącony do więzienia i poddany torturom. Po uwolnieniu otrzymał nakaz opuszczenia Florencji i schronił się w San Casciano, w willi zwanej Albergaccio, gdzie stworzył swe najslynniejsze dzieła. Myślą ciągle kierował się jednak ku czynnej polityce i sprawom władzy, stąd – pragnąc ponownie zaistnieć na arenie politycznej, w nadziei na pozyskanie względów Medyceuszy – dedykował *Księcia* Wawrzyńcowi II Medyceuszowi (1492–1519), władcy Urbino.

² Por. Dedykacja *Nicolaus Maclavellus ad Magnificum Laurentium Medicem* oraz rozdz. XXVI traktatu: N. Machiavelli, *Książę*, przeł. A. Klimkiewicz, Kraków 2005, s. 11–12, 105–108.

³ K. Grzybowski, *Wstęp* [w:] M. Machiavelli, *Książę*, przeł. z wł. W. Rzymowski, oprac. K. Grzybowski, Wrocław 1969. Pierwszy przekład, autorstwa Rzymowskiego, opublikowano w 1917 r.: M. Machiavelli, *Książę: (Il principe)*, przeł. z wł. i przedmową opatrzył W. Rzymowski,

omawianej książki, czytelnik władający językiem włoskim otrzymuje sposobność zapoznania się z tekstem Grzybowskiego w ojczystym języku Machiavellego⁴.

Przekładowi *Wstępu do Księcia* towarzyszą studia, podane również w języku włoskim, poświęcone realizmowi politycznemu Machiavellego w odniesieniu do myśli Konstantego Grzybowskiego i Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza (1944–2015) (studium pierwsze)⁵ oraz biografii i sylwetce naukowej profesora Grzybowskiego, ujętej w świetle problematyki sceptycyzmu metodologicznego i pozytywizmu historyczno-prawniczego (studium drugie)⁶. Trzy wymienione teksty stanowią trzon omawianej pozycji, a zarazem pierwszą część całości, niewyodrębnioną tytułem, który łączyłby czy sygnalizował tematykę przedstawianych rozważań. Druga część książki taki tytuł posiada: *Machiavelli in Polonia* to rezultaty badań nad polską recepcją twórczości Florentczyka. Rozpoczyna ją bibliografia publikacji na temat życia i dzieła Niccolò Machiavellego wydanych w Polsce w II połowie XIX i w I połowie XX wieku⁷, po czym następuje bibliografia rozumowana wydań dzieł autora *Księcia*, która obejmuje okres od połowy XX wieku do czasów współczesnych⁸. Następuje spis dzieł Machiavellego zebranych w Bibliotece Jagiellońskiej⁹, całość kończy się krótkim posłowiem zadedykowanym pamięci profesora Kozuba-Ciembroniewicza, wykazującym wartość jego badań nad istotą machiawelizmu¹⁰. Redaktorzy tomu zadbali również, by nie zabrakło not biograficznych autorów zebranych tekstów, nie

Warszawa 1917. Tłumaczenie Rzymowskiego było drugim przekładem *Il principe* na język polski, pierwszego dokonał Antoni Kornel Sozański: M. Machiavelli *Traktat o „Księciu”*, przeł. A. Sozański, Kraków 1868, a kolejnego – Czesław Nanke: N. Machiavelli, *Książę*, przeł. Cz. Nanke, Warszawa–Lwów 1920. Przyczyn tak późnego przekładu arcydzieła światowej myśli politycznej w Polsce upatrywać można w myśli ideowej Machiavellego. Por. A. Klimkiewicz, *Wstęp do przekładu* [w:] N. Machiavelli, *Książę*, s. 5. Por. też J. Miszalska, *Z ziemi włoskiej do Polski... Przekłady z literatury włoskiej w Polsce do końca XVIII wieku*, Kraków 2015, s. 182, 505.

⁴ K. Grzybowski, *Il Commento di Konstanty Grzybowski a il Principe di Niccolò Machiavelli* [w:] *Il Commento di Konstanty Grzybowski a il Principe di Niccolò Machiavelli. Saggi e studi*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz, S. Bielański, M. Kiwior-Filo, Kraków 2015, s. 41–108. Przytaczany tekst źródłowy w omawianym tomie zostaje zatytułowany w mylący sposób: tytuł pracy Grzybowskiego brzmi *Wstęp*, nie zaś *Komentarz do Księcia Niccolò Machiavellego*, jak sugeruje zapis w *Spisie treści* oraz w tytule trzeciego rozdziału *Il Commento di Konstanty Grzybowski a il Principe di Niccolò Machiavelli. Saggi e studi*, op. cit., s. 5, s. 41, 41, przyp. 1.

⁵ B. Szlachta, *Machiavelli e due polacchi. Alcune osservazioni sulla problematicità del realismo politico* [w:] *Il Commento...*, s. 9–22.

⁶ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Konstanty Grzybowski – scetticismo metodologico, positivismo storico-giuridico* [w:] *Il Commento...*, s. 23–39.

⁷ S. Bielański, *Bibliografia delle pubblicazioni riguardanti la vita e l'opera di Niccolò Machiavelli edite in Polonia dalla seconda metà dell'Ottocento e nella prima metà del Novecento* [w:] *Il Commento...*, s. 111–120.

⁸ M. Kiwior-Filo, *Machiavelli nella storiografia polacca. Bibliografia ragionata delle pubblicazioni riguardanti la vita e l'opera di Niccolò Machiavelli edite in Polonia dalla seconda metà del Novecento fino ai primi decenni del XXI secolo* [w:] *Il Commento...*, s. 121–140.

⁹ Z. Pietrzyk, *Elenco delle opere di Niccolò Machiavelli nella Biblioteca Jagellonica* [w:] *Il Commento...*, s. 141–146.

¹⁰ A. Vitale, *Machiavelli in Polonia. Il Commento a il Principe di Machiavelli di Konstanty Grzybowski e l'alto magistero di Wiesław Kozub-Ciembroniewicz* [w:] *Il Commento...*, s. 147–150.

pomijając biogramów osób, które na potrzeby omawianej publikacji dokonały przekładu z języka polskiego na włoski.

W tak założonym układzie całości tomu szczególną pozycję zajmuje tytułowy komentarz Konstantego Grzybowskiego, którego powstanie zbiegło się z pięćsetleciem urodzin autora *Księcia*¹¹. Kreśli on sylwetkę florenckiego Sekretarza na historycznym tle przemian Europy średniowiecznej w renesansową, podkreślając rolę Italii i Florencji oraz fakt, że dzieło Machiavellego, od *Historii florenckich* przez dialogi *O rządzeniu Florencją* i *O sztuce wojennej* po *Rozważania* i *Księcia*, łączy myśl, która z polityka czyni go historykiem: przekonanie o powtarzalności historii¹². Machiavelli wyciągał z historii pewne uogólnienia i uważał, że jest ona zbiorem powtarzalnych sytuacji, wierzył też w istnienie polityki jako nauki, którą rządzą powtarzalne reguły i prawa, a te można określić, analizując historyczne zdarzenia. Polityka jest tu traktowana jako umiejętność kierowania historią całkowicie niezależna od moralności.

Tekst Grzybowskiego dotyczy jednego z bardziej kontrowersyjnych tematów w dziejach doktryn politycznych i jest ważnym przyczynkiem do zrozumienia i interpretacji myśli Machiavellego, nie tyle przez fakt kontestacji utartych wyobrażeń na temat przestania *Księcia*, ile przez wskazanie istoty teorii wyłożonej w traktacie. Założenia *Il Principe* są omawiane w powiązaniu z wyżej wymienionymi pismami Machiavellego, które – co należy podkreślić – „stanowią całość jednolitą, niesprzeczną”, powstała dzięki metodzie „niczym nieskrępowanego realizmu obserwacji”, a ich celem jest „szukanie odpowiedzi na pytanie, dlaczego Włochy są bezsilne i jak można je przekształcić z przedmiotu działań politycznych obcych najeźdźców w podmiot polityczny, samorządny wewnątrz, współdecydujący w świecie ówczesnych państw Europy”¹³. To właśnie odniesienie do „ówczesności” pozostaje istotne przy definiowaniu podstawowych pojęć politycznych, którymi Machiavelli się posługuje. Grzybowski kładzie nacisk na kategorie, które uważa za decydujące – zalicza do nich przede wszystkim człowieczeństwo (*uomo*), a szczególny nacisk kładzie na pojęcie konieczności (*necessità*) oraz losu (*fortuna*), oddzielając przy tym fortunę od *virtus*¹⁴. W terminologii politycznej *Księcia* zasadniczą rolę w opisie sposobu działania państwa odgrywa „konieczność”. Wskazówki polityczne dla władców, które Machiavelli formułował na podstawie zagadnienia *necessitas*, odbiegały od tych, które ukształtowała polityczna myśl średniowiecza i wczesnego renesansu¹⁵, a ich źródła tkwią w pojęciu „sytuacji”. W granicach średniowiecznego rozumienia *necessitas* mieszczą się

¹¹ W 1969 r. prof. Grzybowski z okazji pięćsetlecia urodzin florenckiego Sekretarza zorganizował na Uniwersytecie Jagiellońskim międzynarodową sesję naukową poświęconą Machiavellemu, o czym wspomina B. Szlachta, op. cit., s. 30.

¹² K. Grzybowski, *Wstęp* [w:] *Książę*, przeł. z wł. W. Rzymowski, oprac. K. Grzybowski, wyd. 2, Wrocław 1979, s. XLII; idem, *Il Commento...*, s. 71, 73.

¹³ K. Grzybowski, *Wstęp*, s. XLII; *Il Commento...*, s. 70.

¹⁴ K. Grzybowski, *Wstęp*, s. XLVI; *Il Commento...*, s. 73, 77–78, 80. Por. też J. Malarczyk, *Niccolò Machiavelli człowiek polityki i pisarz polityczny* [w:] *Niccolò Machiavelli, Paradoksy losów doktryny*, red. A. Tomasiak-Brzost, Warszawa 1973.

¹⁵ K. Grzybowski, *Wstęp*, s. LXI–LXII; *Il Commento...*, s. 83–84. Por. N. Machiavelli, op. cit., rozdz. XVIII, s. 77: „osądzając czyny wszystkich ludzi, a zwłaszcza książąt, którzy ponad prawem stoją – na cel się spogląda”.

rozważania na temat celu władcy, którym jest utrzymanie władzy w ramach prawa i obowiązku. Machiavelli wychodzi poza średniowieczny schemat rozumowania, rozważając okoliczności, w jakich władca podejmuje działania, również ponad prawem, nie tyle dla utrzymania się przy władzy, ile dla jej zdobycia. W przeciwieństwie do średniowiecza, które wskazywało na statyczną i niezmienną naturę sytuacji¹⁶, „sytuacja” jest pojmowana jako stan dynamiczny i zależny od czynników zewnętrznych, co w konsekwencji prowadzi do relatywizacji ocen ustrojów państwowych, charakterów ludzkich i – dalej – działań przywódców państw. Zachowania władcy są przez Machiavellego rozpatrywane i opisane według określonej koncepcji historycznej i za pomocą kryteriów opartych na pojęciach obecnych w literaturze, jak trwałość sławy, oraz w republikańskiej historiografii florenckiej, jak *qualità dei tempi*. Podejmując ideę *qualità dei tempi*, mówiącą o jakości czy też odpowiedniości czasów, lub – jak chce Grzybowski – „właściwości” historycznego czasu i jego tendencji, mających wpływ na kształt współczesnych zdarzeń, Machiavelli mógł stworzyć „naukę o sytuacjach uzasadniających działanie sprzeczne z powszechnie przyjętymi normami”¹⁷. W koncepcji Machiavellego rola *necessitas* w historii jest nadrzędna w stosunku do roli fortuny-losu, pojęcia wyróżnionego przez Grzybowskiego jako podstawowe i określonego jako pozostające w związku z tradycją średniowieczną „zlaicyzowane pojęcie Opatrzności i scholastyczne pojęcie ślepej materii”¹⁸. Niemniej i w tym obszarze następuje przełamanie zasad średniowiecznych – przez Grzybowskiego w tym zakresie niezaakcentowane.

Sygnalizowana na wstępie *Księcia* koncepcja „fortuny”¹⁹, czyli siły pozwalającej osobie prywatnej wybić się nad tłum, dojść do władzy oraz władzę utrzymać – mocy raz to przychylniej, raz nieprzyjaznej i zmiennej, określona zostaje dokładniej w rozdziale VI *Księcia* jako całość zdarzeń, z którymi władca musi się zmierzyć przy rządzeniu państwem²⁰. Pojęcie to pozostaje w związku z dwiema kolejnymi kategoriami: „okazją”, czyli historyczną okolicznością, która sprzyja przejściu władzy, oraz „cnotą” (*virtù*), czyli umiejętnością dostrzeżenia i wykorzystania ofiarowanej przez fortunę „okazji”. *Virtù* – pojęcie z poprzednim silnie skorelowane – to druga z przewodnich kategorii politycznych Machiavellego, a zarazem wyznacznik doskonałej władzy, którą Grzybowski traktuje jednak jako „cechę jednostek i grup społecznych”, a nie jako odrębną kategorię pojęciową. Nowością i cechą charakterystyczną dla Machiavellego było przenoszenie do polityki pojęć należących do obszarów artystyczno-literackich: sięgał zwłaszcza do zasady *imitatio*, która jako normę zachowań

¹⁶ K. Grzybowski, *Wstęp*, s. LXI; *Il Commento...*, s. 81.

¹⁷ Idem, *Wstęp*, s. LIX; *Il Commento...*, s. 82.

¹⁸ Idem, *Wstęp*, s. LII–LIII; *Il Commento...*, s. 77–78.

¹⁹ Por. N. Machiavelli, op. cit., s. 12.

²⁰ Pełniejszą definicję „fortuny” kształtuje opis poczynań Cezara Borgii, zwanego księciem Valentino, gdzie jest ona niestałą i złośliwą towarzyszką władcy, który panowanie utrzymać może nie tyle dzięki jej przychylności, ile dzięki własnej swej „cnocie” i zdolności przewidywania (rozd. VII). Myśl o fortunie towarzyszy dalszym rozważaniom nad postawą idealnego władcy (rozd.: VIII–IX; XI–XIV; XVII–XVIII; XX–XXI; XXIV), ze szczególną zaś siłą powraca w sugestywnych obrazach rzeki oraz kobiety – żywiołów, którym po części można się przeciwstawić (rozd. XXV); w zakończeniu traktatu Machiavelli łączy wszystkie poprzednie konteksty (rozd. XXVI).

i twórczości wskazuje naśladowanie czynów i dzieł wielkich ludzi. Tworząc terminologię polityczną, Machiavelli nie budował neologizmów, lecz w myśl przyjętego prawa imitacji przekształcał znaczenie słów istniejących, sięgając do zasobów języka literackiego, a także codziennego. W terminologii *Księcia* występują pojęcia, których Grzybowski z założenia nie wykazuje, a które w sposobie działania państwa odgrywają podkreślaną przez Machiavellego rolę²¹. I tak obok „konieczności”, „fortuny” i „okazji” pojawia się trudno przetłumaczalny termin *reputazione*, który wyraża nie tyle dobre imię, rozgłos i sławę, ile znaczenie, szacunek i poważanie, jakie zyskuje panujący dzięki politycznym czynom, dokonany w zgodzie z *virtus*; oznacza on także uznanie władzy ze strony ludu i innych władców oraz stanowi nieodzowną część – koniecznego do utrzymania władzy – obrazu księcia, tworzonego przez samego władcę na użytek poddanych. Dzieje się tak w myśl zaleceń Machiavellego, który – obdarzony najwyższym wyczuciem konkretnej rzeczywistości – koncepcję politycznego działania buduje na pojęciu „realnej prawdy rzeczy”, czyli rzeczywistości ujętej w prawdziwej jej postaci (*verità effettuale*), a tej przeciwstawia rzeczywistość wyobrażoną (*immaginazione di essa*). Pomocna jest tutaj idea „symulacji”, czyli umiejętności tworzenia i zachowywania pozorów w celu zapewnienia dobrego postrzegania władzy przez rządzonych, w traktacie wyrażona przez czasowniki: *parere* (wydawać się), *simulare* i *dissimulare* (udawać), *immaginare* (wyobrażać)²².

W czasach Machiavellego w Italii ostrości nabrała krytyka społeczna, która przerosła się w całkowite potępienie stosunków panujących w społeczeństwie – rozwinęła się wówczas myśl utopijna, będąca wyrazem sprzeciwu wobec współczesnej cywilizacji i odzwierciedlająca różne tendencje społeczne. W jakim stopniu rozważania Machiavellego kierują się w stronę utopii, jeśli można posłużyć się tu pojęciem kalamburu, który pojawił się tuż po napisaniu *Księcia*? Grzybowski określa *Księcia* jako traktat o społeczeństwie skorumpowanym i nazywa Machiavellego utopistą, wskazując przy tym na realistyczne osadzenie jego przekazu²³. Istotnie, Machiavelli wpisuje się w obszar tych utopii renesansowych, które mają charakter konstruktywne – opisywane w nich nowe urządzenie świata wydaje się realne, a wprowadzenie w życie rządzących nim reguł – możliwe do zrealizowania. Powraca tu jednak założenie wyjściowe, co Grzybowski podkreśla, mówiąc o zagrożeniu Italii z zewnątrz i o konieczności utworzenia silnego, zjednoczonego państwa²⁴.

Na koniec rozważań *Il Commento* pozostają uwagi o makiawelizmie, antymakiawelizmie oraz kryptomakiawelizmie. Istnieje stały spór między tymi, którzy twierdzą, że Machiavelli dawał wzór do naśladowania, a tymi, którzy utrzymują, że stworzył on wzorzec odstrasający, którego nie należy w polityce naśladować²⁵. Zagadnienie dziedzictwa Machiavellego jest u Grzybowskiego podane przez pryzmat

²¹ Podkreśleń takich upatruję w wadze i powtarzalności terminów określających podstawowe pojęcia doktryny politycznej Machiavellego.

²² Z założenia w niniejszej recenzji nie podaję pełniejszego wykazu terminów politycznych Machiavellego.

²³ K. Grzybowski, *Wstęp*, s. LXII; *Il Commento...*, s. 84.

²⁴ Idem, *Wstęp*, s. LXIII–LXIV; *Il Commento...*, s. 85.

²⁵ Idem, *Wstęp*, s. LXXIV i nast.; *Il Commento...*, s. 93 i nast.

wizji i wpływu *Księcia* w Anglii, w Hiszpanii, we Włoszech, w Rosji, aż w końcu – w Polsce. To punkt wyjściowy do powstania omawianego tomu, w którym dąży się do uzupełnienia i podania pełniejszego obrazu recepcji dzieła Machiavellego w Polsce z uwzględnieniem czasów bieżących.

Źródłowy tekst Grzybowskiego nie został opatrzony przypisami, niemniej autor nie pominął tej istotnej części aparatu naukowego i w osobnej części, zatytułowanej *Zamiast przypisów*, podał precyzyjnie opracowane źródła krytyczne, dołączył również *Notę bibliograficzną*, która zawiera wykaz wydań *Il Principe* z lat 1960–1967, spis dwudziestowiecznych przekładów polskich oraz tytuły publikacji z lat 1969–1973²⁶. W omawianym tomie nie zadbano o przytoczenie tej części tekstu, co dzieje się ze szkodą dla całokształtu recepcji artykułu Grzybowskiego.

Idee polityczne i naukowe autora *Il Commento* zostają podkreślone i skomentowane we wspomnianych na wstępie dwóch szkicach biograficznych pióra Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza oraz Bogdana Szlachty. Kozub-Ciembroniewicz, rysując sylwetkę zawodową swego Mistrza jako profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego i wnikliwego badacza teorii prawa, podkreśla znaczenie jego monografii z zakresu współczesnych systemów demokratycznych oraz nauki o państwie, a w kwestii omawianego powyżej tekstu zaznacza, że traktat Machiavellego opisuje w pierwszym rzędzie rzeczywistość państwa i społeczeństwa zdegenerowanego i ma służyć ich odnowie, a tę przeprowadzić można jedynie metodami pragmatycznymi. Machiavellego nie interesowała tyrania, wyznawał on pogląd, że na większych terytoriach musi panować jedna, silna władza i ta władza musi być skuteczna. Kontestuje zatem Grzybowski przekonanie o amoralności Machiavellego i wskazuje na aksjologiczny wymiar polityki, która ma dążyć do silnej władzy dla dobra państwa²⁷.

Bogdan Szlachta natomiast w pierwszym studium omawianej książki, wychodząc od koncepcji Stanisława Tarnowskiego na temat realizmu politycznego w perspektywie religijnej, zwłaszcza świadomości zła, odnosi się zarówno do prac Kozuba-Ciembroniewicza, jak i Grzybowskiego²⁸. Uwagę przyciąga problem, który stoi u podstaw stanowiska realistycznego: nikłego „poczucia prawości postępowania” na rzecz narzucenia woli innym²⁹, z którą wiąże się kwestia stosunku poddanych do władcy, czyli lojalności wobec silnej jednostki ze strony „mniej zdolnych do władania i słabszych”³⁰. Wypowiedź Szlachty wyprowadza na szersze wody problematykę poruszaną przez Grzybowskiego i Kozuba-Ciembroniewicza i jest jednocześnie uzupełnieniem ich rozważań.

Druga część tomu ma charakter ściśle bibliograficzny: otwiera ją sporządzony przez Stefana Bielańskiego spis polskich publikacji dotyczących życia i dzieła Machiavellego. Zebrano tu dane na temat ośmiu prac opublikowanych w latach 1850–1927, noty te opatrzono krótkimi komentarzami. Przyglądając się pierwszej pozycji, pod tytułem *Machiavelli i jego system polityczny*, zauważamy brak autora

²⁶ Idem, *Wstęp*, s. XCV–CIII.

²⁷ W. Kozub-Ciembroniewicz, op. cit., s. 31.

²⁸ S. Tarnowski, *Pisarze polityczni XVI wieku*, Kraków 2000, s. 342.

²⁹ B. Szlachta, op. cit., s. 11.

³⁰ Ibidem, s. 12.

opracowania, którym jest Lucjan Siemieński. Cytowane są natomiast ciekawe, lecz nieoznaczone fragmenty jego przedmowy (warto było rozwinąć skrót L.S., którym sygnowany jest wstęp do tekstu, i podać ściśle dane bibliograficzne) na temat nikłej popularności dzieł Machiavellego w Polsce, która miała być rezultatem braku „politycznej rachuby” i działania pod wpływem „raczej natchnienia i popędu serca”³¹. Wśród zebranych przez Bielańskiego pozycji znajdują się polskie przekłady *Księcia* z lat objętych kwerendą, odnotowuje się również tłumaczenie utworu teatralnego *La Mandragora* – cieszy zatem fakt, że Machiavelli został przypomniany również jako literat i twórca znakomitej komedii, dającej obraz anarchistycznej rzeczywistości społecznej. Żałować natomiast można, że zdecydowano się na zebranie publikacji wydanych od połowy, a nie od początku wieku, w którym na temat Machiavellego publikowano choćby rozprawę Stanisława Potockiego³².

Kolejny rozdział części drugiej omawianego tomu, autorstwa Małgorzaty Kiwior-Filo, jest logiczną kontynuacją rozdziału poprzedniego i – jak zapowiada tytuł – ma mieć charakter bibliografii rozumowanej. *De facto* zostały tu połączone dwie metody przedstawiania informacji: w pierwszym rzędzie znajdujemy szeroki szkic opisowy, który w porządku chronologicznym przedstawia prace dotyczące doktryny Machiavellego, od studium Adama Krzyżanowskiego po szkice współczesne – jak podaje autorka – z 2016 roku (data ta stanowi *curiosum* lub jest błędnie podana, zważywszy, że omawiany tom został opublikowany w roku 2015)³³. Opracowany materiał jest bardzo obszerny i niełatwy do jednoznacznego sklasyfikowania, zatem autorka dokonuje selekcji kwestii wiodących, wśród których powraca tematyka popularności pism Machiavellego w Polsce (Henryk Barycz, Jan Malarczyk)³⁴, nachylenia moralno-filozoficznego (Mieczysław Maneli, Konstanty Grzybowski, Andrzej Nowicki, Paweł Fictus)³⁵ oraz realizmu politycznego (Jerzy Szacki, Marcin Król, Piotr Kimla)³⁶. Dalsza, zasadnicza część tekstu nie ma charakteru bibliografii rozumowanej, obejmuje natomiast trzy spisy prac poświęconych Machiavellemu i wydanych w Polsce. Pierwszy to monografie z lat 1954–2010, drugi – artykuły w czasopiśmie, które ukazały się w latach 1953–2014, trzeci natomiast obejmuje publikacje prasowe od 2005 do 2013 roku. Układ taki w połączeniu z częścią Stefana Bielańskiego daje szeroki obraz recepcji dzieł Machiavellego w naszym kraju, z pewnymi jednakże zastrzeżeniami. Z korzyścią dla pełniejszego obrazu całości byłoby wyodrębnienie przekładów tekstów źródłowych Machiavellego, a przy tym – co wydaje się istotne – wyszczególnienie zawartych w owych publikacjach przedmów i posłowi. Uczyniono to wybiórczo, jak świadczy jeden chyba tylko przykład – *Historii florenckich*³⁷. Tytuł rozdziału M. Kiwior-Filo zapowiada recepcję Machiavellego w historiografii

³¹ S. Bielański, op. cit., s. 111.

³² S. hr. Potocki, *Rozprawa o duchu Pism Machiawela z uwagami nad tém zapytaniem: Czyli się z wiekiem świat pogarsza??*, „Pamiętnik Warszawski” (Warszawa) 1818, czerwiec, t. XI, s. 149–215.

³³ M. Kiwior-Filo, op. cit., s. 131, przyp. 44.

³⁴ Ibidem, s. 122, 125.

³⁵ Ibidem, s. 127–130.

³⁶ Ibidem, s. 128–130.

³⁷ Ibidem, s. 132.

polskiej, odbiorca nie musi zatem spodziewać się wskazania, a tym bardziej omówienia utworów literackich Florentczyka, niemniej w przytoczonej ewidencji pojawiają się odniesienia do sztuk teatralnych³⁸, pozostaje zatem pytanie o zakres opracowania. W każdym razie, choć w zdawkowej formie, Niccolò Machiavelli „zaistniał” jako poeta i twórca renesansowej komedii.

Omówione treści znajdują uzupełnienie w sporządzonym przez Zdzisława Pietrzyka wykazie utworów Machiavellego dostępnych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Interesujące informacje o rzadkich egzemplarzach dzieł Machiavellego, od *Historie Fiorentine* z 1551 roku czy *Disputationum de republica* z 1588 roku, a także o ich ofiarodawcach i kustoszach przynosi wprowadzenie do tejże bibliografii. Biblioteka Jagiellońska od 1969 roku gromadzi i ewidencjonuje wszystkie publikacje, które ukazują się w Polsce, co stanowi gwarancję, że bibliografia przytoczona od roku 1969 jest kompletna. Obejmuje ona edycje tekstów źródłowych z przywołaniem nazwisk tłumaczy, niekiedy autorów komentarzy, co po części rekompensuje ich brak w części poprzedniej, nie dostarcza jednak informacji – jeśli nie uwzględnia ich tytuł publikacji – na temat zamieszczonych w poszczególnych wydaniach odrębnie opracowanych wstępów, przedmów oraz posłowi. Podobnie jak w poprzednio opisanym rozdziale, dotyczącym bibliografii od połowy XX wieku, nie znajdziemy tu danych na temat artykułów zamieszczonych w monografiach zbiorowych, takich jak księgi pamiątkowe czy publikacje pokonferencyjne, jeśli ich tytuł lub specyfikacja katalogowa nie zawierają literalnych odniesień do obszarów działalności Machiavellego.

Całość *Il Commento* kończy się posłowiem autorstwa recenzenta wydawniczego, Alessandra Vitalego, który wskazuje na znaczenie omawianej publikacji. Faktycznie jest ona cennym podsumowaniem historii odbioru myśli florenckiego Sekretarza w Polsce – czytelnik władający językiem włoskim otrzymuje ciekawie skonstruowane studium, które przekazuje zasadnicze aspekty politycznej doktryny Machiavellego i daje szeroki obraz recepcji jego myśli politycznej i historiograficznej.

Anna Klimkiewicz

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

✉ Adres do korespondencji: anna.klimkiewicz@uj.edu.pl

³⁸ Ibidem, s. 133.